

מס' מערכת: 1107 449

הקונפליקט התרבותי בישראל

היישוב הוותיק, שקלט את גלי העלייה ההמונית בשנים הראשונות של המדינה הורכב ברובו מיוצאי אירופה, חילוניים וצעירים.

אנשי היישוב הוותיק חשו שהם חלק מהעולם המערבי הנאור והמתקדם.⁽¹⁾ נטע זר במזרח התיכון. יהודי מזרח אירופה, שהיוו את חלק הארי של העם היהודי, נתפסו כעולים הפוטנציאליים של המדינה העתידה לקום. העם היהודי, כפי שהכירוהו בני היישוב הוותיק, היה אשכנזי. מבחינה מציאותית זה היה נכון במידה רבה. ערב מלחמת העולם השנייה היו יהודי אירופה ואמריקה 90% מהעם היהודי. בשנה וחצי הראשונות לקיום המדינה היו חלק ניכר מהעולים, יהודי מזרח אירופה. אולם מספרם הלך ופחת. 1951 הייתה השנה הראשונה מראשית הציונות, שבה רוב העולים שהגיעו לארץ לא באו מאירופה. כבר לאחר השואה,

כאשר התברר שמיחדי אירופה לא נותרו המיליונים אשר להם ציפו, אלא רק כמה מאות אלפים, תרו אחרי עולים אלטרנטיביים. וכך, יהודי ארצות האסלם, יהודים שעד אז כמעט ולא הוזכרו כמועמדים לעלייה, הפכו למוקד התעניינות. העלייה ההמונית לישראל גרמה לכך שהיחסים המספריים בין העדות בישראל לא ייצגו נאמנה את הפיזור היהודי בעולם. כמעט כל יהודי ארצות האסלם עלו ארצה. לעומת זאת רוב יהודי מערב אירופה וארצות הברית לא רצו לעלות, יהדות מזרח אירופה הושמדה בשואה, ויהדות ברית המועצות לא יכלה לעלות. המשך גלי העלייה מצפון אפריקה ומהמזרח התיכון והריבוי הטבעי הגבוה של יהודים אלה, גרמו לכך שכבר ב-1961 - היו המזרחים 50% מאוכלוסיית המדינה. תושבי ישראל הוותיקים חששו שנוצרת כאן חברה בעלת רוב יהודי עם תרבות ערבית. היה חשש שהמדינה תהיה דומה ברמתה הכלכלית, ההשכלתית והתרבותית למדינת עולם שלישי ולא לאי אירופאי במזרח התיכון.

בן-גוריון חשש ש"צביונו של היישוב עלול להיפגע ודמותו החלוצית תדהה". פנחס לבון, מזכיר ההסתדרות, הביע את הסתייגותו מכך ש"יקום כאן עם לבנטיני" במקום "עם הנושא את צלם אלוהים של תנועת העבודה העברית". הוא חשש שהמדינה תהיה מהדורה יהודית של סוריה, לבנון ומצרים.⁽²⁾

קיצוני יותר בהבעת חששות אלו היה מי שעמד בחזית הראשונה מול העולים, ראש מחלקת הקליטה גיורא יוספטל. את חוסר ההצלחה בתכנית פיזור האוכלוסייה הוא תלה בהיעדר עולים בעלי "כוח מפותח מבחינה מוסרית ושכלית" והמצב הוא ש"הגענו לכך שבלי אשכנזים אי אפשר להתחיל מפעל רציני. על העלייה הספרדית בלבד לא נבנה ערים... עלייה בלתי מובחרת פירושה

מנתונים אלו עולה שהפער העדתי בישראל איננו תופעה שולית, וממדי הפער אינם הולכים ומצטמצמים, גם אם בדיון הציבורי נמצאת סוגיה זו פחות על הפרק מאשר שסעים אחרים בחברה. ואולם מפעם לפעם היא שבה אל פני השטח ומוכיחה שלא מדובר בשד שניתן לסגור אותו לעד בבקבוק, אלא בסוגיה שנוהגים לטאטא מתחת לשיטח, ואם לא נדע להוציא את מה שטיאטאנו אנו עלולים לגלות שהשיטח קרוע ביותר.

תפיסות תיאורטיות על יחסי עדות

חוקרים והוגים שעסקו ביחסים הבינעדתיים בקרב יהודים בישראל הגדירו את העניין בצורות שונות. ישנה גישה המכונה "תרבותית", הרואה בתופעה העדתית בראש ובראשונה את הקושי של העולים המזרחיים להשתלב בחברה המודרנית משום שהם באו מחברות מסורתיות. על פי גישה זו, ההבדל בין העדות מקורו

בפער תרבותי אך קיימת הסכמה בין המזרחיים לאשכנזים, שהדרך לגישור הפער היא השתלבותם של המזרחיים בתרבות המערבית. מאידך ישנן גישות המפרשות את היווצרותה של התופעה כאפליה כלפי העולים המזרחים מצד האשכנזים הוותיקים שבשלטון, כאשר השונות התרבותית היא רק תירוץ לוותיקים למקם את המזרחיים ברבדים הנמוכים.

שתי הגישות שותפות, במודע או לא במודע, לתפיסה הרואה בתרבותם של היהודים מארצות האסלם עניין שולי או נחות. התפיסה התרבותית רואה בתרבות יהודי ארצות האסלם את הגורם לנחשלותם. התפיסה המעמדית רואה בתרבות יהודי ארצות האסלם גורם שולי, שהוא חסר משמעות לריבוד בחברה הישראלית.

אני מציע כאן גישה הרואה את שורש הבעיה העדתית דווקא ביחסו של הממסד הקולט לתרבות המזרחית. ניתן לכנותה גישת הקונפליקט התרבותי. הניסיון לעקור מן השורש את התרבות המזרחית גרם לתופעות שונות שהביאו לכך, שהמזרחיים יישארו בשולי החברה הישראלית.

על פי גישה זו, בחברות רב-לאומיות או רב-אתניות ישנו מאבק בין קבוצות שונות על צביונה התרבותי של כלל החברה. כל קבוצה מנסה להשליט את תרבותה בעזרת דה-לגיטימציה של תרבות הקבוצות האחרות. הדבר נפוץ בעיקר כאשר קבוצה אחת היא בעלת עוצמה רבה יותר.

1. הגישה הציונית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בא"י, מרדה במידת מה גם בתרבות המערב, כפי שהיא באה לידי ביטוי בקרב יהודים מתבוללים, אולם מרד זה היה חלק מהשיח המודרני-מערבי, והתרחש במסגרתו. היחס הרומנטי לערביות שאפיינה את "בצלאל" או את אנשי "השומר", היה אף הוא חלק מאותו שיח.

2. מצוטט אצל צ' צמרת, "בן-גוריון ולבון: שתי עמדות כלפי קליטת עלייה" בתוך ד' עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, עמ' 77-78.

תוספת מתיחות ואי יצירת דברים חדשים". יוספטל הרבה להגדיר את המצב הקשה במערכת הקליטה כמצב קטסטרופלי. הוא אף הרחיק לכת ואמר שהמצב הוא פרה רבולוציוני, וחשש שבני עדות המזרח עלולים לבצע מהפכה נגד השלטון הקיים. ביומנו הוא תיאר מהומות שחוללו עולים במעברות שונות כגל של התמרדות. הוא חשש במיוחד ממעברות באזור תל אביב, ששם שוכנו "עולים מעיראק ואלמנטים קשים אחרים". בדבריו משולב החשש, הן לדמותו החלוצית של היישוב והן לאופיו המערבי. חששו הגדול היה שהארץ בגלל היותה "מזרחית" מידי תרטיע עולים פוטנציאליים, ציונים מארצות המערב. בהגיבו, בישיבת הנהלת הסוכנות, על תכנית העלייה ל-1953 אמר יוספטל את הדברים הבאים:

"איש מאתנו לא יעז כלפי חוץ לציין את אופי העלייה כמו שהוא. ליד שולחן זה, בפורום סגור מותר לי לדבר אחרת...לא אקבל שמישהו יגיד לי: יש לך יהודים אחרים [כלומר: צריך להעלות גם את יהודי המזרח - א"פ]...יש גם ארץ זו שיש לה ערך בפני עצמה. רפאל [ראש מחלקת העלייה - א"פ] מציע תכנית עלייה [...] ש-80% יהיו מארצות המזרח [...] אני אומר שהארץ היא בסכנה מסוימת, קיומה המוסרי והחברתי הם בסכנה על ידי עלייה זו. אין אני מדבר על תנאי קליטה חיצונים [...] אבל מה יש לנו מבחינה חברתית [...] המעברות הן עכשיו 90% על טהרת עדות המזרח על החיים האפלים שלהם [...] אומרים שהחיים בארץ מקבלים אופי לבנטיני, אני בטוח שזה כך, שאצלנו, לחלק יש כבר פחד מהעולים [...] כמה מבין החברים יכולים עוד לדבר אל העולים החדשים [...] עוד לא הייתה שנה שאני הרגשתי את עצמי כל-כך זר ורחוק למה שאני עושה [...] כאשר הייתה העלייה הקשה של שארית הפליטה, עלייה קשה מבחינה סוציאלית, לא עמדנו מולם, עמדנו יחד איתם, אפשר היה להזדהות איתם, אבל אין המצב כך עכשיו [...] אני חי בפחד שהארץ מקבלת אופי שאינו יכול למשוך בן אדם שאינו מוכרח לעלות [...] אם זה עוד יימשך אז החלק המערבי, החופשי של עמנו פחות ופחות יבוא הנה. אני מעז לשאול: מתי נבנה לפי הכוחות הבאים עכשיו לארץ? [...] אי אפשר להמשיך בעלייה בקצב כזה [...] נחוץ איזה זמן לחינוך [...] העלייה מצפון אפריקה עלו מבין השכבות הנמוכות ביותר."⁽³⁾

אחד האמצעים להימנע מ"לבנטיניזציה" של החברה הישראלית היה מלחמת חורמה בתרבות המזרחית ודה-לגיטימציה שלה, על כל מרכיביה. על העולים המזרחים היה לקבל במהירות את כל הערכים והנורמות שגובשו על ידי החברה היישובית בתקופת המנדט. קראו לזה "כור היתוך" או מיזוג גלויות והסוציולוגים כינו זאת מודרניזציה. ראשי היישוב והמדינה סברו שהיעד של בניין הארץ יושג במידה שבני הארץ עם אורח החיים שהיה מקובל עליהם בתקופת העלויות החלוציות, אורח חיים המבוסס על המורשת האשכנזית המסורתית שהופרתה ושונתה בעקבות העימות עם תכנים לא יהודים מודרניים, הסוציאליזם וההשכלה המערבית. המהירות שבה רצו לבצע את התהליך והאגרסיביות

ישיבת הנהלת
הסוכנות 11/52/
13, תאריך הצינון
הסוכני, S100/83.

שהתלוותה לכך עוררו התנגדות ומתחים לא מעטים. האם הייתה ברירה אחרת? האם ניתן היה שלא לנסות להשפיע ולחנך עולים על-מנת שיוכלו להיות חלק מהתרבות המערבית על מנעמיה הטכנולוגים וערכיה המוסריים?

גישת הקונפליקט התרבותי מניחה שההבדלים בין העדות נעוצים בהבדלי תרבות, אך בשונה מגישת המודרניזציה, גישת הקונפליקט התרבותי מבחינה בין המודרניזציה הטכנולוגית לבין ערכי תרבות המערב. על-פי הגדרותיו של אברהם שטאל⁽⁴⁾ ישנם שלושה תתי-תחומים

4. א' שטאל, "בירור מושגים ומטרות בשילוב מורשת יהדות המזרח בחינוך", מגמות, כח' 2-3 (1984), עמ' 393 ואילך.

הכלולים במושג תרבות. טכניקות, אפיוני תרבות ותכני תרבות. טכניקות הן דרכי עבודה, דרכי טיפול ודרכי יצירה. אפיוני תרבות או דפוסי תרבות הם ערכים, גישות, עמדות, אמונות, דרכי חשיבה, תכונות לשון, צורות התנהגות, נורמות חברתיות, תחושות אמוצינאליות, יחסים חברתיים ותכונות אישיות. תכני תרבות הם היצירה החומרית והרוחנית של כל תרבות. הטכנולוגיה או הטכניקה המערבית היא הכרחית בחברה מודרנית ומתועשת. היא מוסכמת על כולם ואין ספק לכל הקבוצות העדתיות שיש לחתור אליה. גם חלק מאפיוני התרבות עומדים בסתירה לדרכי החינוך ודפוסי החיים המודרניים. למשל ציות להורים, המקובל בתרבות המזרחית, נפגע על ידי האוטונומיה והחשיבה הביקורתית שמטופחים בחברה המערבית. אולם חלק מאפיוני התרבות - ובדרך כלל רוב תכני התרבות - אינם סותרים את החיים המודרניים והמתועשים. יפן מהווה המחשה לגישה זו. למרות הטכנולוגיה המערבית, חלק ניכר מהערכים שלהם הם ייחודיים ותרמו לכך שהישיגיה של יפן בכמה תחומים טכנולוגיים הם מהגבוהים בעולם.

הבחנה בין טכנולוגיה לבין ערכים כמו אינדיווידואליזם, הישגיות, תחרותיות, חילוניות וגם - במקרה הישראלי המיוחד - מעין סוציאליזם ושוויון, מעמידה באור אחר את הדרישה לשינוי תרבותי שנדרשה מעולי ארצות האסלם. תהליך המודרניזציה הטכנולוגי לא הבטיח שילוב טבעי של עולי המזרח בתרבות הוותיקה, האשכנזית. התרבות המזרחית לא הייתה חייבת להיעלם ולא חדלה להוות אלטרנטיבה. למרות הקונסנזוס על הטכנולוגיה המערבית עדיין יש קונפליקט תרבותי. בשונה, אם כן, מגישת המודרניזציה שגורסת שלמזרחים לא הייתה אלטרנטיבה תרבותית שאותה הם רצו להציע, גורסת גישת הקונפליקט התרבותי שיהודי המזרח עלו ארצה עם תרבות מסוימת שאותה הם רצו להמשיך. אמנם גם בחלק מהקהילות המזרחיות החל תהליך כניסת תרבות המערב, אך הקונפליקט בין מסורתיות למודרניות היה חריף פחות. במידה רבה המשיכה המסורת להתקיים שם לצד חדירתה של תרבות המערב. הצביון התרבותי שאותו שאפו יהודי המזרח המסורתיים להעניק לחברה הישראלית היה שונה מהצביון שאותו רצו לעצב יהודים ציונים חילונים יוצאי אירופה.

לקליטה באמצעות "מודרניזציה" נודעה, אם כן, משמעות מעבר להכרה והסתגלות לטכנולוגיה מערבית. היא נועדה לערטל את בני עדות המזרח מתרבותם ולעשות דה-לגיטימציה למאפייניה ותכניה, על מנת ליצור תרבות "ישראלית" שבה המאפיינים

הבולטים יהיו אלה של יוצאי מזרח אירופה עם הגוונים של המהפכה הציונית. העולים נתפסו כבני "דור המדבר", ורבים האמינו שבני הדור השני - לאחר שיעברו כור היתוך בבתי הספר ובצבא - יהיו אמונים על המנטליות המערבית והתרבות "הישראלית" ויזכו לשוויון כלכלי ומיזוג מלא. מיזוג זה נתפס,

כמובן, כהתבוללות יהודי המזרח בתוך החברה והתרבות הוותיקה, האשכנזית-חלוצית.

במצב זה, שבו עמדו שתי חלופות תרבותיות זו מול זו, נוצר קונפליקט תרבותי, שבו האשכנזים היו בעמדה של כוח. הם אמנם סיפקו שירותים בסיסיים לעולים המזרחים שמנעו את התפתחותו של עוני משווע, ובני עדות המזרח שולבו בבתי ספר, במפלגות, באיגודים המקצועיים וכו', אך הם שולבו שם רק בעמדות נמוכות ובדרך כלל חסרות השפעה. שילוב זה מנע את הצורך בהקמת ארגונים של העולים ואפשר הגמוניה תרבותית. מבחינה זו, גישת הקונפליקט התרבותי

לא מציגה את היישוב הקולט כחברה והעולים (בעיקר המזרחיים שבהם) כמי שאמורים להיקלט, אלא החברה מורכבת מעולים וותיקים, מזרחים ואשכנזים גם יחד, שני גורמים השווים במשקלם הדמוגרפי והתרבותי ושבזכותם לעצב את התרבות הישראלית. כדי להבין כיצד הדה-לגיטימציה התרבותית משפיעה עד היום יש להבין אלו מנגנונים מתווכים בין ריבוד לבין תרבות. אנתח כאן שלושה תחומי השפעה: יוקרה קבוצתית, יציבות משפחתית והון תרבותי במערכת החינוך.

ריבוד של סטטוס ויוקרה

הגישה הקלאסית לריבוד שטענה שיש כאלה שלמעלה וכאלה שלמטה, נוסחה באופן מסודר על ידי קארל מרקס במחצית המאה ה-19. גישה זו ראתה בבעלות על הרכוש את הקריטריון המרכזי ועל-פי גישה זו ההגדרה של עוני היא כלכלית. זו גם גישת המוסדות הרשמיים הנאלצים להגדיר עוני במונחים כמותיים. הביטוח הלאומי מגדיר את קו העוני כ-40% מההכנסה החציונית. כך מתייחסים לעוני בחלוקת משאבים במדינות רווחה של מרבית המדינות הליברליות.

הסוציולוג מקס ובר, פיתח מבט מורכב יותר על הריבוד. הוא גרס כי קיים יותר מקריטריון אחד להגדיר מי למטה ומי למעלה: א. קריטריון כלכלי;

ב. קריטריון של יוקרה (שבא לידי ביטוי בסגנון חיים ובחינוך); ג. קריטריון של עוצמה (הבא בדרך כלל לידי ביטוי בכוח פוליטי). בהתאם לכך יש שלושה סוגי קבוצות שנאבקות זו בזו. מעמדות נלחמים אלו באלו בשדה הכלכלי, קבוצות סטטוס נלחמות אלו באלו בשדה היוקרה ומפלגות נלחמות אלו באלו בשדה העוצמה. לכאורה שלושת מישורים אלה חופפים: מי שיש לו כסף צובר יוקרה וכוח. עם זאת, בחברה מודרנית אין בינם חפיפה מלאה. המושג "נוברריש" מעיד על אנשים שיש להם כסף אך אין להם

יוקרה. סופרים ואמנים הנם בעלי יוקרה רבה, אך לא תמיד בעלי הכנסה גדולה. סטודנטים הם בדרך כלל עניים על פי הגדרות כלכליות, אך יוקרתם איננה בשפל המדרגה. לקבוצות מסוימות יש כוח פוליטי רב בלי קשר לעושרם או ליוקרתם.

בהתאם להבנה זו של ריבוד, מיקום ריבוי נמוך יכול לבוא לידי

ביטוי גם בממד היוקרה. תחושת המצוקה והדימוי העצמי של אוכלוסיות המזוהות כ"שכבות החלשות" אינם נובעים רק מהיעדר הכנסה, אלא גם, בין השאר, מהיעדר יוקרה. ולכן לא כל מי שהוא בעל הכנסה מועטה הוא עני. החלוצים בתקופת היישוב היו בעלי הכנסה נמוכה, אך יוקרתם הרבה (ובהמשך הכוח הפוליטי של ארגוניהם, כגון מפא"י, הסתדרות וכו') כיפרה על כך, והם לא הרגישו כלל נחותים. מצד שני, אנשים שהצליחו להתגבר על ההיבט הכלכלי של העוני, אך עדיין נותרו בתחתית הסולם מבחינת היוקרה והעוצמה מהווים

בחברה הישראלית יוקרתן של קבוצות נקבעה במידה רבה על פי היוקרה שנלוותה לתרבותן ולמיקום של תרבותן בסולם התרבותיות והקבוצות בחברה הישראלית.

בהחלט חלק מהרבים הנחותים שבחברה.

כאמור, בימי העלייה ההמונית בשנות החמישים, שלטה בארץ הגישה התרבותית של "כור היתוך". ליהודים הבאים מכל קצווי עולם הוצבה התביעה להשתנות ולהתאים עצמם לתרבות החדשה. שינוי זה נדרש, הן מהעולים האשכנזים והן מהעולים המזרחיים. אולם התשתית של התרבות הצברית החדשה הייתה ההוויה התרבותית של היהודים במזרח אירופה, ולכן, השינוי שנדרשו העולים האשכנזים לחולל בנפשם היה מזערי לעומת השינוי שנדרש מהעולים המזרחים. הסוציולוגית רבקה בר-יוסף ניתחה את התהליך שאותו המזרחיים צריכים לעבור כדי להשתלב בחברה ורה-סוציאליזציה. כלומר, יש להפשיט מהמזרחיים את תפיסת העולם הישנה, את הנורמות ואת הערכים (דה-סוציאליזציה) שלהם ולאחר מכן להתאים אותם לתפיסת העולם החדשה (רה-סוציאליזציה). התהליך לווה בניסיון לנתק את הילדים מתפיסות העולם של ההורים (הן על ידי החינוך בבית הספר והן על ידי מוסדות המיוחדים לכך כעליית הנוער). תוך כדי הנחלת התרבות החדשה היה ניסיון למחוק את התרבות הישנה.

בחברה הישראלית יוקרתן של קבוצות נקבעה במידה רבה על פי היוקרה שנלוותה לתרבותן ולמיקום של תרבותן בסולם התרבותיות והקבוצות בחברה הישראלית. כך נוצרה תחושה שמוצאם ותרבותם של המזרחים מיקמו אותם בתחתית הסולם בחברה הישראלית. זו אמנם תחושה סובייקטיבית, אך היא באה לביטוי בתחומים רבים. הסטריאוטיפים והדעות הקדומות מגבירים את התחושה שהמיקום הריבוי הנמוך קשור קשר הדוק למוצא ותרבות וההישגים הנמוכים הנם פועל יוצא של גורמים אלו. סטריאוטיפים על עדות המזרח רווחו גם ביישוב היהודי שלפני קום המדינה ולפני העלייה ההמונית המזרחיים היו מרובדים בתחתית הסולם. עם העלייה ההמונית התחזקו הסטריאוטיפים והשפיעו על יחסם של מוסדות, מורים וגורמים אחרים שמקבעים את מיקומו החברתי של הפרט ושל הקבוצה. דוגמה לכך מופיעה במחקר שבדק ציונים שניתנו על ידי 22 מורות לחיבור פיקטיבי של תלמיד. למחצית מן המורות נמסרו פרטים ביוגרפיים על תלמיד

החברתיות, הערכים והנורמות, כבר לא היו רלוונטים בחברה החדשה.

תפיסת המחנכים והמדריכים שהתמודדו עם העלייה ההמונית מארצות האסלם הייתה שחייבים לשנות את תרבותם של העולים אחרת עלולה ישראל, כאמור, לטבוע בים של לוונטיניות. מכיוון שהעולים המבוגרים נתפסו כאבודים הם הוגדרו כ"דור המדבר", דור שעתידי לחלוף מן העולם ללא השינוי המיוחל בארץ המובטחת. כדי שיחדלו להשפיע על הדור השני – דור שבו תלו תקוות להשתלבות מהירה בחיי החברה בארץ – הוצגו הורים ורבים כאנשים לא רלוונטים ופרימיטיביים. התרבות שאותה הם נשאו והערכים שבשמם דיברו הוצגו כשליליים וככאלה שצריך להתנתק מהם ולהתנכר להם. היה ניסיון לעקור את הצעירים המזרחים מעולמם הישן וליצור במקומו עולם חדש, דה-סוציאליזציה ורה-סוציאליזציה. מחד העולם הישן נפגע מאוד, ומאידך, במקרים רבים נכשלה גם הטמעת העולם החדש. בני הדור השני חשו מנותקים משני העולמות גם יחד. התלישות הזו והיעדר הקורדינטות החברתיות הולידו במקרים רבים נחשלות חינוכית, הליכה על קצות הנורמות (החדשות) ולעתים קרובות מעבר להן. שיעורי הפשיעה בקרב הדור השני של העולים מארצות האסלם היו גבוהים ביותר. גם בקרב אלה שהתנהגותם הייתה נורמטיבית, העולם החדש, זה של מערכת החינוך ותנועות הנוער, של הספרות, התקשורת והתרבות, היה עולמם של ה"אחרים". עולם שאולי שואפים להיכנס ולחדור אליו, אבל לעולם לא מרגישים בו באמת בבית. הנתונים על השכלה והכנסה מראים שלגבי רוב גדול של המזרחים השאיפה להיכנס לעולם זה נותרה עדיין בגדר משאלת לב.

הון תרבותי

לממד התרבותי של המוצא יש גם השפעה אובייקטיבית על ההישגים. זאת, מכיוון שנבואות המגשימות את עצמן בתחום החינוך והישגי השכלה כשלעצמם הם תלויי תרבות. אמנם אין בכך תמיהה, שכן, שיאי הטכנולוגיה ורוב תחומי הידע התפתחו במסגרת תרבות המערב. עם זאת, ניתן לראות שגם כאשר הדבר איננו קשור כלל לתחומי הטכנולוגיה, לתרבות המוצא של התלמיד יש השפעה ישירה על הישגיו. הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה,⁽⁵⁾

טוען שכאשר ילד מגיע לבית הספר, המערכת מניחה שהוא כבר יודע משהו, שיש לו מטען בסיסי שאתו הוא בא. המורה, בן המעמד הבינוני, מניח שכל הילדים הנמצאים מולו רכשו בשנות חייהם הראשונות מטען תרבותי כלשהו, ותפקידו הוא להמשיך מהמקום שהגיעו אליו ההורים. זהו הון תרבותי. ההון התרבותי שהמורה מניח שיש לתלמידו הוא התרבות של המעמד הבינוני. כך, שכן המעמד הנמוך

אשכנזי, בן להורים בעלי מקצועות חופשיים עם אח אחד. למחצית השנייה של המורות נמסרו פרטים על תלמיד מזרחי, בן לפועל בניין ועקרת בית אשר לו שישה אחים ואחיות. הציון הממוצע של התלמיד האשכנזי היה גבוה בעשרים נקודות מהציון הממוצע של התלמיד המזרחי. חשוב לחזור ולציין שמדובר בחיבור זהה. בהתייחסותן לשני התלמידים הללו, לא היה הבדל בין מורות ממוצא מזרחי והמורות ממוצא אשכנזי. כלומר, גם המזרחיים מפנימים את הדימוי הנמוך של בני עדתם.

הראייה המורכבת של הריבוד ממחישה את העובדה ששונות תרבותית וזהות תרבותית יכולות להיות גורם משפיע בריבוד. אשר על כן התוכן התרבותי ויוקרתה של כל תרבות עדתית בישראל אינן נושא שולי בדיון על פערים חברתיים, אלא במידה רבה הנושא המרכזי של הבעיה. ההיבט הכלכלי הוא נספח ותוצאת לוואי של ההיבט התרבותי. הבעיה היא היחס והיעדר היוקרה הנלווים לתרבות המזרחית. זו לא הגדרה סובייקטיבית, זו המציאות האובייקטיבית.

יציבות משפחתית

השבר התרבותי במשפחה המזרחית שנוצר עם העלייה ארצה יצר נחשלות, עבריינות, ניכור ותלישות. המשפחה היא הבסיס המרכזי לעיצוב חיי החברתיים של היחיד. היא המסגרת החברתית הראשונה, הקובעת נורמות וערכים. בחברה הטרום-מודרנית תפקיד המשפחה היה אף גדול יותר. המשפחה המורחבת הייתה מקום מגוריהם הפיזי ומקום הבילוי החברתי של בני המשפחות הגרעיניות שהרכיבו אותה. סמכותו של האב הייתה דתית, מוסרית וחברתית. הוא היה מקור הפרנסה והיוקרה.

בתרבות המודרנית הדגש הוא על אדם אוטונומי. הילד הוא במרכז. סמכות הורים נתפסת כעוד סוג של כפייה שאת המרד נגדו מגנים אך מבינים. במפגש בין חברה מסורתית לחברה מודרנית – מפגש שהתרחש במקומות שונים ובזמנים שונים – נוצר משבר שהשפיע השפעה ארוכת טווח על בני הדור השני, השפעה שהייתה לעתים קרובות טראומטית.

בקרב יהודי ארצות האסלם – שתהליכים אלו התרחשו אצל חלקם עוד בארצות המוצא בעת המפגש עם המערב – העלייה ארצה ערערה את המסגרת המשפחתית וטלטלה אותה טלטלה עזה.

מבחינה זו אין חידוש במשבר שחוו העולים המזרחים עם העלייה לארץ. כל מהגר חווה משבר דומה. אולם משבר זה מוחרף ככל שתחושת הנחיתות שמתלווה למהגר ולתרבותו מודגשת. גם מי שעולה מארצות הברית עובר משבר מסוים, אולם ערכי התרבות שהוא דוגל בהם ודמויות החיקוי שלו הם עדיין רלוונטים גם בחברה החדשה. לעומת זאת, ערכי התרבות ודמויות החיקוי של ילדים ונערים שעלו מארצות האסלם הושפלו ונדחקו. דמות האב הכלי-כול נרמסה, המסורת הדתית שהייתה לעולים רבים חוט השדרה הזהותי הושלכה לעתים קרובות ככלי אין חפץ בו או הוצגה במקרים אחרות כתופעה פרימיטיבית. הקורדינטות

5. P. Bourdieu, "Cultural Reproduction And Social Reproduction" in Karabel J. and A.H. Halsey (eds.), *Power and Ideology in Education*, N.Y. Oxford U. Press, 1977.

נמצא כבר מהשלב הראשון בעמדת נחיתות. בבית-הספר הוא איננו מכיר את עולם המושגים והאסוציאציות של המורה, וחלק גדול מהנושאים הנלמדים עוברים לידו ואינם מופנמים. אין לתלמיד זה ידע קודם כדי לחבר אליו את המושגים החדשים, והדבר בא לידי ביטוי בתכנים תרבותיים, כגון סוג המוזיקה שאותה מכירים, המקומות שבהם מבלים וכו'.

בצרפת מדובר על מטען בסיסי של המעמד הבינוני. בארץ מדובר על מטען בסיסי אשכנזי. כלומר ילד מזרחי אופייני מדבר בשפה שונה מזו של מוריו. אין לו הנחות יסוד דומות. במילים פשוטות - הוא לא מבין מה רוצים ממנו. המחשה למשמעותו של הון תרבותי בחינוך יש בסיפור הבא: בבחינה למדידת אינטליגנציה הראו לילדים ציור של ילד בלי אף, והילדים התבקשו לצייר את האיבר החסר, הילדים התימנים הוסיפו פאות. שמעון מלול,

פעיל ש"ס, תיאר, מבלי משים את השפעתו של ההון התרבותי בשנות ה-90: "במבחנים המעוותים בצבא שואלים מי זה מוצרט, ולא מי זה רש"י ומי זו אום כולתום. ככה יצרו את האפליה. אחד שידע משהו מהבית יצא חכם. ואחד אחר, שגם ידע משהו מהבית, אבל לא שאלו אותו כלום על מה שהוא יודע, יצא טיפש כי בחנו רק על פי סולם אחד. בסוף האיש השני התחיל להאמין שאם הוא נכשל בכל כך הרבה מבחנים, אולי בכל זאת משהו לא בסדר אתו. נהיה לנו דימוי עצמי נחות... מי קבע שחילוני ששומע שירים על שיבולים וממטרות הוא יותר טוב ממי שיש לו דמעות בגרון כשהוא נזכר באבא שלו עולה לתורה".⁽⁶⁾

6. דוד לביא, "סולם מלול", מעריב סופשבוע, 14.5.99

כפייה, בדלנות ולכידות - מכור ההיתוך לש"ס, ובחזרה

לכאורה, החברה הישראלית, החל משנות ה-60, כבר לא מגדירה את עצמה כחברה של "כור ההיתוך" ונותנת לגיטימציה גם לקולות אחרים. בין השאר בגלל התגברות האמריקניזציה וירידת האתוס החלוצי. למעשה החברה הישראלית היא חברה חד-תרבותית במסווה של חברה ליברלית. הליברליזם בישראל איננו נייטרלי מבחינה תרבותית וערכית. הליברליזם בישראל הוא תרבות ליברלית וערכים ליברלים. רק בעיני בן המערב נתפסת התרבות הזו כנייטרלית. בעיני בן תרבות אחרת זו תרבות בעלת קביעות ברורות מאוד באשר לתפקידים בתוך המשפחה (שוויון האישה), לביטוי רגשות (מחיות כפיים זה יפה, "היידה ביבי" - זה אספסוף) ועוד. הליברליזם הישראלי, בשאיפתו להיות נייטרלי תרבותית משתמש במושגים מטעים כמו הציבור הנאור מחד, והאספסוף מאידך, אך בעצם יש כאן אמירה תרבותית מאוד ברורה. בליברליזם הישראלי יש מקום לצבירות, לאמריקאיות, אך אין מקום למזרחיות מאחר שזו תרבות שאיננה "ליברלית".

הדגשה מחודשת ורה-לגיטימציה של התרבות המזרחית (עם כל השינויים שחלו בה, כי תרבות היא דבר דינמי, וגם החזרת עטרה ליושנה היא חזרה למשהו שמעולם לא היה קיים בצורתו זו) אינה נותנת אומנם הרבה שנות לימוד פורמליות, אך נותנת בסיס ערכי יציב, מוטיבציה ודימוי עצמי גבוה. העלאת קרנה של התרבות המזרחית ירומם את הסטטוס הקולקטיבי של המשתייכים לאותה תרבות. חזרה לערכי המשפחה, חזרה למסורת וחיזוק דמות האב יכולים להפסיק את המשבר ואת הנחשלות הנלווית לו. מודעות לדגשים שונים בתרבויות משנה שונות יכולה להבהיר לעוסקים בחינוך את קיומו של הון תרבותי סלקטיבי. מנגנון ההון התרבותי, שהשתתק שהוא יוצר (האשכנזים מצליחים, המזרחים נחשלים) נובע בעיקר מחוסר מודעות ולא מתוך אפליה וקיפוח, הוא המנגנון המובהק ביותר שייעלם במקרה שהתרבות המזרחית תחדור לתודעתו של כל איש חינוך.

אין זה מקרה שמבין כל התנועות שדיברו על המצוקה של המזרחים ועל מיקומם השולי, דווקא מפלגה חרדית לכאורה, ש"ס, היא זו שחדרה לזירה הציבורית בכוח עצום ובעצם גזרה את הקופונים של הרבה מאבקים אחרים. ש"ס הגדירה את המאבק כמאבק על כבוד ולא על משאבים. האנשים שנותנים למזרחיים תחושה שהמטען התרבותי שאותו הם או אבותיהם נשאו, איננו ריק, שגם להם יש הון תרבותי, שאפשר לזכות ביוקרה גם בלי להתערטל; הם גם אלה שזוכים כעת לכוח פוליטי. שמעון מלול, היטיב לנסח זאת: "ש"ס זה הגאולה העצמית שלנו, של אנשים שהסתכלו עליהם כעל סוג ב' וג' וד'. אני מתכוון לגאולה לא במובן האלוהי, אלא במובן היומיומי, אולי כמו שהציונות הייתה ליהודים... ש"ס אמרה לכל אותם אנשים: 'אתם לא סוג ב' של אף אחד. אתם סוג א' של עצמכם, של המשפחה שלכם, של החברה והערכים שאתם רגילים אליהם'... בסולם [הערכים] שלנו אנחנו כבר לא צריכים להתנצל ולהחביא את השמות ואת המנהגים. בסולם הזה אף אחד לא יצחק עלינו אם יהיה לנו קמע בכיסים". ההשוואה עם היבט הגאולה של התנועה הציונית מדגיש נקודה מעניינת. גם שם חלק מהאישים הבולטים, ודאי המנהיגים מארצות מרכז ומערב אירופה, הונעו לפעילותם הציונית בעקבות המצוקה האמוציונלית שאליה נקלעו עם התעוררות האנטישמיות המודרנית. הציונות לא היוותה עבורם פתרון למצוקה פיזית כלשהי, אלא דווקא יצירת מצוקה פיזית על מנת להינצל ממצוקה נפשית.

בדיון על "פוליטיקה של זהות" צריך להיזהר מהפרזה. התמקדות בזהות קבוצתית והאדרת גאווה של קבוצות מופלות לרעה, לא יכולות להיות חזות הכל. זה לא מחליף את הלחם במכולת ולא את הכישורים הנדרשים כדי להשיג אותו. זה גם לא תירוץ להתעלמות מנורמות מוסריות מסוימות. בקלות ניתן כאן ליפול לבור, שבו, בשם הפוליטיקה של הזהות, אפשר לסלף היסטוריה, מוסר וכו'. פוליטיקה של זהות זו תחילת הדרך להשוואת יוקרתם של המזרחיים - זה לא כל הדרך ולא סוף הדרך. עם זאת, יש

על החברה הישראלית לנצל את הפלורליזם התרבותי ואת האופציה לרב-תרבותיות כמנוף לכור היתוך עתידי. העובדה שרב-תרבותיות או ריבוי תרבויות מביא את המזרחים לעמדה שווה הופכת את המזרחים לשווים יותר, כי ישראליות זה גם מזרחיות. חיזוק הדימוי העצמי יביא לפחות נחשלות ויכניס את המזרחיים לתוך המערכות, שיהיו מעתה גם שלהם. זו צריכה להיות המגמה של אלה שהציונות ומטרותיה המסורתיות קרובות ללבם: לא כור היתוך רומס, המביא לניכור ולבדלנות; לא פוליטיקה של זהות המתבססת על רב-תרבותיות קיצונית וגורסת שהמדינה איננה אלא מסגרת גג לחברות שונות; אלא פלורליזם תרבותי כדי לאפשר לתרבויות ישראל השונות לעמוד באותה מדרגה עם כינונו של כור היתוך חדש, שוויוני, פלורליסטי במידה מסוימת, ובכל זאת ציוני ודורש אחדות. ■

חשיבות לעצם הרעיון שהעלאת קרנן של זהות, תרבות ושייכות הוא עניין חשוב ולא הכל מתמקד בלחם מהמכולת או בתואר אקדמי.

מבחינה זו ניתן לומר שרב-תרבותיות ואוטונומיה תרבותית הן הדרך להגיע לאינטגרציה מלאה יותר בחברה הישראלית. כור היתוך שעליו חלמו בשנות החמישים היה כור היתוך לא שוויוני. אמנם כל העולים נדרשו להיכנס לתוכו, גם האשכנזים (הוותיקים לא, הם עמדו והנדסו את דמות החברה הרצויה). אך התוצר הסופי שאמור היה לצאת מכור היתוך זה היה דגם של יהודי מזרח אירופאי לאחר המהפכה הציונית. היהודים המזרחים לא תרמו שום רכיב לתוצר הסופי. לכור היתוך זה נכנסה קבוצה אחת ותרבות אחת מעמדה של כוח, והאחרת מעמדה של חולשה. היתוך לא היה כאן וגם לא אינטגרציה.

צילום: שי קרמר